International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2015; 1(4): 116-118
© 2015 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 20-05-2015
Accepted: 25-06-2015

विश्वजित् राज
शोधरतः (वर्द्धमान विश्वविद्यालयः)
सहशिक्षकः (गयेश्वरी पि बि विद्यानिकेतनः) पः बः

गुप्तोत्तरयुगे वङ् गदेशस्य समाजचित्रम्

विश्वजित् राज

अरुणोदयस्य पुर्वकालमतिक्रम्य प्रातःकाले यदा मानवसभ्यता पदार्पणं कृतवती तदा प्रकृत्याः श्रेष्ठसृष्टिर्मनुष्यजातिः प्रकृतिं दृष्ट्वैव न तृप्तवती, सा जातिः प्रकृत्याः दृश्यानि अनुभवं कृत्वा चित्राकारेण प्रकाशयितुमारब्धवती। प्रकृत्यानुकरणस्य शुभसूचना तदेव आरभते स्म। एतदनुकरणस्य प्रवाहः अतीतकालस्य हस्तं धृत्वा वर्तमानकाले प्रविशति, वर्तमानकालस्य हस्तं धृत्वा भविष्यति प्रवेक्ष्यति। क्रमोन्नयनशीलाया मनुष्यजातेः प्रकृत्यानुकरणं चित्रस्वरूपं लब्धा ध्वन्याकृतिस्वरूपं वर्णरूपं धारयित्वा शब्दरूपेण परिणतं जातम्। अतः जगत्यस्मिन् वयं यानि दृश्यानि पश्यामः, यान् शब्दान् शृणुमः, यानि विषयान्यनुभवामः, याननुभवान् स्मरामः, यानि विषयानि चिन्तयामश्च, तानि सर्वान्येव शब्दवाहनेनैव प्रकाशितानि भवन्ति। अतः शब्दो विशेषतः शब्दपुष्पैर्ग्रथितं साहित्यमाल्यं परिदृश्यमानप्रकृतिजगतः समाजजगतश्च दर्पणः अपि कथ्यते। तेन दर्पणेन अतीतकालस्य परमप्रज्ञाशीलसाहित्यिकानामनुभवसिक्तभावनाः मननानि च सहस्रवर्षाधिककालस्य परमेवास्माकं दृष्टिपटे सुस्पष्टरूपेण प्रस्फुटितानि भवन्ति। एतादृशमेव साहित्यनिदर्शनमभिलेखः। यतो हि प्राचीनभारतवर्षस्य कः अपि विशुद्ध एतिहासिकतथ्यसमृद्धो ग्रन्थो न प्राप्यते, ततो साहित्यजगत निकृष्टतरनिदर्शनस्वरूपेभ्यः अभिलेखेभ्य ऐतिहासिकतथ्यसंग्रहणस्य सुदुष्करं कर्म साध्यते इतिहासविद्वद्भिः। वस्तुत एतादृशा अभिलेखा राजस्तुतिकरणायैव विरचिताः (तथापि सुगभीरनिरीक्षणेन विचारेण च एतेभ्यः अभिलेखेभ्यः अपि अतीतकालस्य कति अस्पष्ट–समाजचित्राणि प्रस्फुटितानि कर्तुं शक्यन्ते।

एतादृशा वहवः अभिलेखा प्राप्यन्ते पूर्वभारते। एतेष्वभिलेखेषु राजस्तुतिकरणाय दानस्तुतिकरणाय च उत्कीर्णाः ताम्रपट्टाः विशेष गुरुत्वपूर्णाः। मध्ययुगीय–भारतवर्षस्य इतिहासे विशेषोल्लेखनीये स्थाने वर्तते गुप्तोत्तरयुगम्। वर्तमाने तस्य युगस्य दानस्तुतिरूपेण राजस्तुतिरूपेण च कतिपयानि ताम्रशासनानि प्राप्यन्ते। एतानि ताम्रशासनानि रचनोद्देश्यं न समाजचित्राङ्कनम्, तथापि साहित्यस्य स्वभावसिद्धरीत्या अत्रापि प्राप्यन्ते समाजचित्राङ्कन– सहायकानि कतिपयानि तथ्यानि। अस्मिन् शोधनिबन्धे गुप्तोत्तरयुगे पूर्वभारते उत्कीर्णेषु धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णतः ष्फरिदपुरष् इति ताम्रशासनतः, शशाङ्स्य ष्मेदनीपुरष् इति ताम्रशासनद्वयतः, गोपचन्द्रस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णतः ष्मल्लसारुलष् इति ताम्रशासनतश्च प्राप्ते तथ्याधारे तत्कालीन–समाजव्यवस्था वर्ण्यते।

वर्णभेदप्रथा – गुप्तोत्तरयुगीय–वङ्देशे वर्णाश्रमप्रथाया अस्तित्वप्रमाणं प्राप्यते। समाजे ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च चतुर्वर्णा आसन्। तेषु ब्राह्मणस्य स्थानमासीत् सर्वाग्रे। गुप्तोत्तरयुगीय–ताम्रशासनेभ्यो तत्कालीन–समाजे ब्राह्मणानां प्राधान्यमेव स्पष्टरूपेण प्रतीयते। धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षे उत्कीर्णे ष्फरिदपुरष् इति ताम्रशासने वयं पश्यामः – "इच्छाम्यहं भावतान्सकाशात् क्षेत्रखण्डमुपक्रीय बाह्मणस्य प्रतिपादयितुम्।"[1] ब्राह्मणानां प्रति मनुष्याणां श्रद्धा भक्तिश्च पर्याप्तरूपेण वर्तेते स्म। शशाङ्राजस्य ष्मेदिनीपुरष् इति ताम्रशासनद्वये अपि ब्राह्मणानां प्राधान्यमेव लक्ष्यते। अत्र दानकार्ये दाता ग्रहिता चोभयौ एव ब्राह्मणौ। दाम्यस्वामी आसीत् भरद्वाजगोत्रीयब्राह्मणः, भट्टेश्वरश्चासीत् काश्यपगोत्रीयब्राह्मणः –

"भारद्वाज–सगोत्रा
य माध्यन्दिनाय धीमते (।*)[2]
दाम्यस्वामिन एतस्मै पिध्रो (।*)
भट्टेश्वराय गुणिने काश्यपायाध्वर्य्यवे (।*)[3]

एतस्मिन् ताम्रशासनद्वये न केवलमेव ब्राह्मणप्राधान्यमपि तु राज्ञां माहात्म्यं लक्ष्यते। अत्र सोमदत्त इत्येकस्य राज्ञो नाम प्राप्यते। तस्मिन् सोमदत्ते सत्य–शौर्य–अस्त्रविद्या–रूप–शास्त्रविद्यादीनां पञ्चगुणानामेकत्रसमावकशो लक्ष्यते। येन गुणेन पञ्चपाण्डवा अपि पराजिता भवन्ति –

Correspondence
विश्वजित् राज
शोधरतः (वर्द्धमान विश्वविद्यालयः)
सहशिक्षकः (गयेश्वरी पि बि विद्यानिकेतनः) पः बः

"सत्य–शौर्यकृतास्त्रत्व–रूप–विद्यादय पृथक् (।*)
पाण्डवेष्वास्थिताः सन्ति य (स्मि) –
न्नेकत्र ते गुणाः" ।(5*)[4]
शशाङ्कस्य ष्मेदिनीपुरष् इति ताम्रशासने तस्यैव माहात्म्यं वर्णितमस्ति –
"श्रीशशाङ्के महीं पाति चतुर्जलधि–मेखलां(लाम्)।।
तस्य पाद–न(ख–ज्योत्स्ना*) –
विभूषित–शिरौ–मणौ (।*)[5]

धर्मावस्था – गुप्तोत्तरयुगीय–वङ्गसमाजे हिन्दुधर्मस्यैव प्राधान्यं विराजते स्म। सम्राट् शशाङ्कः स्वयमेव हि शैवधर्मावलम्वी आसीत्। शशाङ्कस्य ष्मेदिनीपुरष् इति ताम्रशासने प्राप्यते – भगवतः शिवस्य शिरच्युत–गङ्गावारिणा तस्य पापानि दूरीभूतानि अभूयन्त –

"ति–शिरो–भ्रष्ट–गङ्गौघ–ध्व(स्त*)–कल्मषां(षाम्)" (।*)[6]

अत्र शैवधर्मस्यापि उल्लेखं प्राप्यते। तस्य ताम्रशासनतः प्राप्तात् दानविषयादेतदपि बोध्यते सम्राट् शशाङ्कः शैवधर्मावलम्वी भूत्वापि ब्राह्मणान् तथा ब्राह्मण्यधर्मं कदापि न दुष्टवान्। शशाङ्कस्य ष्मेदिनीपुरष् इति ताम्रशासनद्वयस्य प्रारम्भे वराहरूपी–विष्णुभगवतो महाकाय–शेषनागस्य चोल्लेखं गुप्तोत्तरयुगीय–वङ्गसमाजे हिन्दुधर्मस्य पर्याप्तः प्रभाव एव सूचयति –

"विष्णोः पोत्राग्र–विक्षेप
क्षण–भवति–साध्वसां (साम्) (।*)
शेशाशेष–शिरो–मध्यमध्यासीन–महातनुं (नुम्)"।।[7]

वणिज्यव्यवस्था मुद्रा च – वङ्गेषु गुप्तोत्तरयुगे प्राप्तानि सर्वाणि ताम्रपत्तान्येव भूमिक्रयस्य भूमिदानस्य च समानानि। स्थान–कालानुसारेण एतेषु ताम्रपट्टेषु भूमेर्मूल्यं सुनिर्दिष्टरूपेण कथ्यते स्म। कस्मिंश्चित् स्थाने एककुल्यव्यापपरिमित–भूमेर्मूल्यं त्रि–दिनार इति। कस्मिंश्चित् स्थाने वा चतुर्दिनार इति। प्राचीनकाले अस्माकं देशे स्वर्णमूद्रा हिरण्य इति नाम्ना परिचीयते स्म। किन्तु इशीय–प्रथमशताब्यां द्वितीयशताब्यां वा रोम इति देशेन सह वाणिज्येण भारतवर्षः अनेकाः स्वर्णमूद्राः प्राप्तवान्। एतानि स्वर्णमूद्राणि दिमेरियास इति नाम्नाभिधीयन्ते स्म। षदिमेरियासष् इति शब्दादेव हि षदिनारष् इति शब्दस्योत्पत्तिरभवत्। गोपचन्द्रस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णतः मल्लसारूल इति ताम्रशासनतः प्राप्ततथ्यानुसारेण तत्काले अष्टकुलव्यापभूमेर्मूल्यमासीत् एकदिनार इति –

"…..दत्तक–दीनारान् वीथ्यां सम्विभज्यास्मद्वेत्र–
गर्त्ता ग्रामेत्ष्टाभ्यः कुल्यवापेभ्यो................"।।[8]

धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णतः ष्फरिदपुरष् इति ताम्रशासनतः प्राप्ततथ्यानुसारेण प्राक्समुद्रतीरस्थितस्थानस्य वङ्गोपसागरतीरस्थितस्थानस्य वा एककुलव्यापपरिमितभूमेर्मूल्यमासीत् चतुर्दिनारिति – "…..यसेनावधारणया अवधतमस्तोह–विषये प्राक्समुद्र–मर्य्यादा चतुर्दैनारिक्य–कुलव्यापेन क्षेत्राणि विक्रीयमानकानि।"[9]
एतेभ्यो तथ्येभ्यः एतदपि वोध्यते अधीकमूल्यविशिष्टा भूमिरासीदधिकोन्नता अधिका सुव्यवस्थायुक्ता च। प्रमाणस्वरूपेण धर्मादित्यस्य ष्फरिदपुरष् इति ताम्रशासने राज्यस्य सीमाचिह्नितकरणकाले एकस्य नौवन्दरस्य प्रसङ्गः प्राप्यते। अतः एतदेवानुमीयते तत्काले जलपथेन यातायातं वाणिज्यञ्च सम्पद्येते स्म –

"...........उत्तरेण नावाताक्षेनी हिमसेन पाटकश्च।"[10]

भाषा शिक्षा च – गुप्तोत्तरयुगीये पूर्वभारते संस्कृतभाषाया साहित्यस्य चोत्कृष्टनिदर्शनं प्राप्यते। अत्र पर्यालोचिते ताम्रशासनत्रये सर्वत्रैव संस्कृतभाषाप्रयोगो दृश्यते। अतो तत्काले समाजे संस्कृतभाषाया प्रचलनमासीत्। ताम्रशासनत्रये ब्राह्मीलिपेः प्रत्नवङ्गलिपेश्च निदर्शनं प्राप्यते। भाषाशैलीविचारे संस्कृतभाषा उत्कृष्टतररूपेण प्रतीयते। यतो हि एतानि शासनानि साधारणमनुष्यान् राजप्रशस्तिज्ञापनाय एव रचितानि, तत एतदेव वक्तुं शक्यते तत्काले साधसरणप्रजा अपि संस्कृतभाषाव्यवहारे अभ्यस्ता आसन्। गोपचन्द्रस्य मल्लसारुल–ताम्रशासने गद्यस्य पद्यस्य च संमिश्रणं परिलक्ष्यते। तत्कालीन–समाजे अमात्या महाप्रतिहारा प्रचारकाः सुशिक्षिता आसन्। धर्मादित्यस्य ष्फरिदपुरष् इति ताम्रशासने सामन्तराज्ञा शास्त्रपाठस्य निदर्शनं प्राप्यते – "तदुपरिलिखितकागाम–सामन्त–राजभि–समधिगतशास्त्रभि.......।"[11]
इत्यपि शशाङ्कस्य मेदिनीपुर–ताम्रशासने शुभकीर्त्तिरिति महाप्रतिहारस्य धर्मशास्त्रानुसारेण मीमांसाकरणस्य तथ्यं प्राप्यते। अतः सो धर्मशास्त्राध्ययने अभ्यस्त आसीत् –

"शुभकीर्त्तौ विचक्षणे।।(4*)
दण्डभुक्तिमिमां पातिपितृवत्पाप वर्जिते(।*)
धर्मशास्त्रानुरोधेण न्यायान्यायं विचेतरि।।" (5*)[12]

अस्मिन् ताम्रशासने राज्ञः सोमदत्तस्य प्रकीर्णदास इति गुणवतः अमात्यस्य परिचयः प्राप्यते। गुणेन सः द्विजगणस्यापि श्र)र्ध आसीत् –

"प्रकीर्णदास इति श्रुतः
सुधाकारि –
तया नित्यं यः पूज्यैः पूज्यते द्विजैः।।(6*)[13]

दानप्रथा – अभिलेखाणां तथा ताम्रशासणानां स्वभावधर्मादेव हि पर्यालोचितेष्वत्र गुप्तोत्तरयुगीय–ताम्रशासनेषु दानमाहात्म्येव प्रधानरूपेण दृश्यते। एतद्दानकार्यं ब्राह्मणेभ्य एव सीमाव)मासीत्। स्वपुण्यलाभाय पितुः मातुश्च पुण्यर्व)णाय एतद्दानकार्यं सम्पादितमभवत् –

"भूमेर्गोचर्म्ममाभ्राख्या*,
दाने स्वर्गः फलं स्मृतंख्तम्,"(।*)[14]

धर्मादित्यस्य फरिदपुर इति ताम्रशासने अपि भूमिप्रदानस्य प्रमाणं प्राप्यते – "अनेनापि वातभोगेन चन्द्रताराक्र्क–स्थितिकाल–संभोग्यं यावत् परत्रानुगृह–कांक्षिणा भारद्वाज–सगो–त्र–वाजसनेय षलङ्गाध्यायिनस्य चन्द्रस्वामिनस्य माताप्रित्रोरनुगृहा–य मुदक–पूर्व्वेण प्रतिपादितमिति।"[15] दानविषये वहवो विधिनिषेधा अपि प्रचलिता आसीत्। गोपचन्द्रस्य मल्लसारुल इति ताम्रशासनस्य तथ्यानुसारेण प्रदेया भूमिरासीत् सीमावद्धा। दानविषये सामान्यतमं वाधाप्रदानं पितृपुरुषेभ्यः हविप्रदाने स्ववञ्चनाकारणरूपेण परिगण्यते स्म –

"हापातकैः संयुक्त स्यादपि च।
नास्य देवा न पितरो हविः पिराडं समाप्नुयुः।"[16]

यो जनो भूमिहरणं करोति सो विष्ठायां कृमिर्भूत्वा नरकयन्त्रणा प्राप्नोति। अतः स्पष्टमेतत् दत्तां भूमिं पुनः हरणात् सर्वैव निवृता आसन् – "श्व विष्ठायां क्रिमिर्भूत्वा पच्यते पितृभिसह।"[17]
अतः परिशेषे एतदेव वक्तुं शक्यते, विशुद्ध – इतिहासग्रन्थशून्यस्य भारतवर्षस्य सहस्रवत्सराधिककालपूर्ववर्ती – समयस्य गुप्तोत्तरयुगीय – वङ्गसमाजचित्राङ्कने पर्यालोचितानि ताम्रशासनानि अस्माकमितिहासज्ञानलिप्सां सम्पूर्णरूपेण निवर्तयितुमसमर्थानि भूत्वापि तस्य युगस्य समाजचित्राङ्कने नानाविधानि गुरुत्वपूर्णानि तथ्यप्रदानेनास्माकमितिहासाध्यायनस्य द्वारमुन्मोचयन्ति।

तथ्यसूत्राणि

1. धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णं फरिदपुर इति ताम्रशासनम्, श्लोकः 7–8
2. (l*) एतेन चिह्णेन ताम्रशासनस्य लुप्तः भग्नः वा अंशः सूच्यते।
3. शशाङ्कस्य मेदिनीपुर इति ताम्रशासनद्वयम्, प्रथमम् ताम्रशासनम्, श्लोकः 9
4. शशाङ्कस्य मेदिनीपुर इति ताम्रशासनद्वयम्, द्वितीयम् ताम्रशासनम्, श्लोकः 10
5. शशाङ्कस्य मेदिनीपुर इति ताम्रशासनद्वयम्, द्वितीयम् ताम्रशासनम्, श्लोकः 5
6. शशाङ्कस्य मेदिनीपुर इति ताम्रशासनद्वयम्, प्रथमम् ताम्रशासनम्, श्लोकः 2
7. शशाङ्कस्य मेदिनीपुर इति ताम्रशासनद्वयम्, प्रथमम् ताम्रशासनम्, श्लोकः 1
8. गोपचन्द्रस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णं मल्लसारुल इति ताम्रशासनम्, श्लोकः 12–13
9. धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णं फरिदपुर इति ताम्रशासनम्, श्लोकः 10–11
10. धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णं फरिदपुर इति ताम्रशासनम्, श्लोकः 24
11. धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णं फरिदपुर इति ताम्रशासनम्, श्लोकः 20–21
12. शशाङ्कस्य मेदिनीपुर इति ताम्रशासनद्वयम्, प्रथमम् ताम्रशासनम्, श्लोकः 4–5
13. शशाङ्कस्य मेदिनीपुर इति ताम्रशासनद्वयम्, द्वितीयम् ताम्रशासनम्, श्लोकः 5–6
14. शशाङ्कस्य मेदिनीपुर इति ताम्रशासनद्वयम्, द्वितीयम् ताम्रशासनम्, श्लोकः 7–8
15. धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णं फरिदपुर इति ताम्रशासनम्, श्लोकः 18–20
16. गोपचन्द्रस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णं मल्लसारुल इति ताम्रशासनम्, श्लोकः 4
17. धर्मादित्यस्य तृतीयराज्यवर्षोत्कीर्णं फरिदपुर इति ताम्रशासनम्, श्लोकः 26

सहायकग्रन्थसूची

1. वटव्याल, सुमिता : *ष्गुप्तोत्तर अभिलेखे इतिहास वीक्षणष़्* सदेश, कलकाता, 2013 (वड्गभाषा)
2. सरकार, दीनेशचन्द्र : *ष्पालसेन युगेर वंशानुचरितष़्* कलकाता, 1982 (वड्गभाषा)
3. सरकार, देवार्चना : *ष्नित्यकालेर तुइ पुरातनष़्* पश्चिमवङ्ग राज्य पुस्तक पर्षत्, कलकाता, 1982 (वड्गभाषा)